

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

No 4

Παραοικονομία στην Ελλάδα:
Τι δείχνουν επίσημα στοιχεία

του
Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Αθήνα 1990

Παραοικονομία στην Ελλάδα:
Τι δείχνουν επίσημα στοιχεία

Copyright 1990
του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
Ιπποκράτους 22 - 106 80 Αθήνα

Οι γνώμες και οι κρίσεις, που περιέχει η εργασία αυτή, είναι του συγγραφέα
και δεν αντιπροσωπεύουν αναγκαστικά γνώμες ή κρίσεις του Κέντρου
Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) ιδρύθηκε το 1959 ως μια μικρή ερευνητική μονάδα με την επωνυμία "Κέντρον Οικονομικών Ερευνών", με βασικό σκοπό την επιστημονική μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της Ελλάδας, την ενθάρρυνση των οικονομικών ερευνών και τη συνεργασία με άλλα επιστημονικά ιδρύματα.

Το 1964 το ΚΕΠΕ πήρε τη σημερινή του ονομασία και διάρθρωση και του ανατέθηκαν οι εξής πρόσθετες αρμοδιότητες: (α) η κατάρτιση σχεδίων βραχυχρόνιων, μεσοχρόνιων και μακροχρόνιων προγραμμάτων ανάπτυξης, η εκπόνηση σχεδίων προγραμμάτων περιφερειακής και χωροταξικής ανάπτυξης, καθώς και προγραμμάτων δημόσιων επενδύσεων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές που καθορίζει η κυβέρνηση· (β) η παρακολούθηση και ανάλυση της βραχυπρόθεσμης και μεσοπρόθεσμης εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας, καθώς και η κατάρτιση προτάσεων για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων· (γ) η επιμόρφωση νέων οικονομολόγων, ιδιαίτερα σε θέματα προγραμματισμού και οικονομικής ανάπτυξης.

Το ΚΕΠΕ έχει αναπτύξει και αναπτύσσει έντονη δραστηριότητα σε όλους τους πιο πάνω τομείς. Διεξάγει συστηματικές έρευνες πάνω σε βασικά θέματα της ελληνικής οικονομίας, εκπονεί σχέδια προγραμμάτων ανάπτυξης, παρακολουθεί τις βραχυχρόνιες εξελίξεις, χορηγεί υποτροφίες για μεταπτυχιακές σπουδές στην οικονομική επιστήμη και τον προγραμματισμό και οργανώνει διαλέξεις και σεμινάρια.

Στα πλαίσια αυτών των δραστηριοτήτων εντάσσεται και η δημοσίευση μελετών, που είναι αποτέλεσμα έρευνας μελετητών του ΚΕΠΕ, καθώς και διαλέξεων, που δίνονται από διακεκριμένους επιστήμονες οι οποίοι προσκαλούνται από το Κέντρο.

Το ΚΕΠΕ βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία με αντίστοιχα επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού και ανταλλάσσει εκδόσεις, όπως και απόψεις και πληροφορίες πάνω σε θέματα τρεχουσών οικονομικών εξελίξεων και μεθόδων οικονομικής έρευνας, συμβάλλοντας και με αυτό τον τρόπο στην προαγωγή της οικονομικής επιστήμης στη χώρα.

ΣΕΙΡΑ: ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Οι Εργασίες για Συζήτηση (Discussion Papers) του ΚΕΠΕ είναι σχέδια εργασιών σε προχωρημένο στάδιο. Εκδίδονται σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, όπως παραδίδονται αρχικά από τους συγγραφείς, και αποσκοπούν στην ταχύτερη δυνατή ενημέρωση ευρύτερου κύκλου ερευνητών για την προώθηση της έρευνας. Ελπίζεται, ότι η κυκλοφορία των εργασιών αυτών θα δώσει τη δυνατότητα στους ειδικούς να διατυπώσουν σχόλια, τα οποία θα επιτρέψουν στους συγγραφείς να βελτιώσουν την ερευνητική τους εργασία.

Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον Θ. Μητράκο για τη βοήθεια στην κατάρτιση των πινάκων, τον καθηγητή Παυλόπουλο και τους συναδέλφους Λ. Αθανασίου, Π. Λίβα, Ι. Ριτσατάκη, Στ. Χειμωνίτη για τα εποικοδομητικά τους σχόλια στο αρχικό κείμενο. Για τις γνώμες, κρίσεις και τυχόν σφάλματα αυτής της εργασίας αποκλειστικά υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας.

Κ. Ν. Κανελλόπουλος, Ph.D.

Οκτώβριος 1988

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	<u>Σελίδα</u>
1. Εισαγωγή	13
2. Η έννοια της παραοικονομίας	14
3. Μεθοδολογία και χρησιμοποιούμενα στοιχεία	18
4. Εμπειρικές εκτιμήσεις	23
5. Σύνοψη και συμπεράσματα	38
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	43

ΠΙΝΑΚΕΣ

	<u>Σελίδα</u>
1. Σύγκριση εκτιμήσεων ιδιωτικής κατανάλωσης Εθνικών Λογαριασμών και Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών	22
2. Σύγκριση εκτιμήσεων ιδιωτικής κατανάλωσης μόνιμων κατοίκων από Εθνικούς Λογαριασμούς και Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών	24
3. Αναλυτική σύγκριση ιδιωτικής κατανάλωσης μόνιμων κατοίκων από Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και Εθνικούς Λογαριασμούς	28
4. Εκτίμηση παραοικονομίας κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1982	34
5. Αριθμός επιδοτούμενων ανέργων	36

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το φαινόμενο της παραοικονομίας αποτελεί κατά τα τελευταία έτη συνηθισμένο θέμα σχολιασμού του καθημερινού τύπου, καθώς και αντικείμενο συζητήσεων των ασχολουμένων με θέματα οικονομικής πολιτικής. Οι συζητήσεις περιστρέφονται γύρω από το μέγεθος και τη διαχρονική εξέλιξη της παραοικονομίας, καθώς και τα προβλήματα που δημιουργεί στη φορολογική, εισοδηματική και σταθεροποιητική πολιτική. Παρ'όλες όμως τις συχνές αναφορές στην παραοικονομία, δεν υπάρχουν συστηματικές μελέτες διερεύνησης του φαινομένου στη χώρα μας. Εξαίρεση αποτελεί η μελέτη του καθηγητή Παυλόπουλου (1987), στην οποία γίνεται μια κατατοπιστική θεωρητική παρουσίαση του φαινομένου της παραοικονομίας, καθώς και εκτίμησή της για το 1982. Ο σκοπός της παρούσας εργασίας περιορίζεται στην εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας στη χώρα μας, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά δημοσιευμένα επίσημα στατιστικά στοιχεία. Το κύριο ερώτημα είναι εάν και κατά πόσον, λόγω της ύπαρξης παραοικονομίας, τα εκτιμώμενα από την Υπηρεσία Εθνικών Λογαριασμών (ΥΕΛ) κονδύλια εισοδήματος είναι υποεκτιμημένα. Η ιδέα, που έχει αξιοποιηθεί και από άλλους ερευνητές, είναι να συγκρίνουμε εκτιμήσεις μακροοικονομικών μεγεθών, στηριζόμενοι σε διαφορετικές επίσημες πηγές και έτσι να βγάλουμε συμπεράσματα για την ακρίβεια των μεγεθών του εθνικού εισοδήματος και προϊόντος, όπως δίνονται από την ΥΕΛ. Η μέθοδος, που ακολουθείται, συνίσταται κυρίως στη σύγκριση της δαπάνης των νοικοκυριών, όπως δίνεται από τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών με την αντίστοιχη εκτίμηση των Εθνικών Λογαριασμών (ΕΛ). Επειδή εξ ορισμού η δαπάνη μιας δραχμής αποτελεί εισόδημα μιας δραχμής κάποιου ή κάποιων άλλων, ανάλογα θα πρέπει να προσαρμοσθεί και το ύψος του εισοδήματος.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η έννοια της παραοικονομίας (τμήμα 2). Ακολούθως, αναλύεται η χρησιμοποιούμενη στην παρούσα μελέτη μεθοδολογία και παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά των χρησιμοποιούμενων στοιχείων (τμήμα 3). Κατόπιν, παρατίθενται οι εκτιμήσεις του μεγέθους της παραοικονομίας (τμήμα 4) και, τέλος, γίνονται κάποιες διαπιστώσεις και σχόλια.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η παραοικονομία έχει διαφορετική έννοια στους επιστήμονες. Οι ορισμοί που εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία είναι πολλοί και ποικίλοι, όπως πολλοί είναι και οι όροι με τους οποίους αποδίδεται το φαινόμενο. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει ακόμη μια ευρέως αποδεκτή οριοθέτηση της έννοιας της παραοικονομίας. Τα κριτήρια που επιλέγονται και υιοθετούνται από τους διάφορους μελετητές διαφέρουν μεταξύ τους, ανάλογα με το ποιο είναι το θέμα που ερευνούν. Μερικοί συγγραφείς επικεντρώνονται στο μέγεθος της φοροδιαφυγής (O'Higgins, 1981, Internal Revenue Service, 1979), οι περισσότεροι δίνουν έμφαση στις αδυναμίες του τρόπου μέτρησης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (Tanzi, 1980, Macaffee, 1980, Dilton and Morris, 1981), ενώ άλλοι υιοθετούν στους υπολογισμούς τους την ευρύτερη έννοια της οικονομικής δραστηριότητας (Feige, 1979, Gutman, 1977). Οι συζητούμενες έννοιες, καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις, μπορούν να διευκρινισθούν ως ακολούθως. Καταρχήν υπάρχει η συνολική παραγωγή ή το εισόδημα μιας χώρας για μια δεδομένη χρονική περίοδο, η οποία ορίζεται ως ο μέγιστος όγκος παραγωγής που μπορεί να καταναλωθεί, χωρίς να μεταβληθεί το απόθεμα πλούτου που κατέχει η χώρα. Αυτή η συνολική παραγωγή θεωρείται επιθυμητό να καταγράφεται και να μετριέται, αφού αποτελεί βασικό δείκτη του επιπέδου και της εξέλιξης της ευημερίας της χώρας αυτής. Ωστόσο, λόγω εξαιρετικών δυσχερειών μέτρησης της αξίας κάποιων κονδυλίων της συνολικής παραγωγής, τα οποία δεν αποτελούν αντικείμενο αγοραπωλησίας (λ.χ., οικιακές και λοιπές εργασίες στο σπίτι), δεν γίνεται προσπάθεια από τις ΥΕΛ να μετρηθεί η αξία τέτοιων δραστηριοτήτων. Αυτές οι μη αγοραίες δραστηριότητες συνιστούν κατά ορισμένους συγγραφείς την άτυπη (informal) οικονομία, το μέγεθος και η κατανομή της οποίας έχει προφανώς σημασία για το βιοτικό επίπεδο ενός λαού. Αντανακλά ουσιαστικά στην απόκλιση μεταξύ ιδεατού και λειτουργικού ορισμού του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος.

Πέρα από την άτυπη οικονομία, η υπόλοιπη παραγωγή μιας χώρας εξ ορισμού πρέπει να περιλαμβάνεται στο ΑΕΠ. Ωστόσο, λόγω αδυναμίας ή ανεπάρκειας του μηχανισμού καταγραφής και γενικά λόγω σφαλμάτων μέτρησης κάποια μέρη δεν συνυπολογίζονται επακριβώς στο ΑΕΠ, αν και θεωρούνται στοιχεία του.

Τα τελευταία αυτά τμήματα της εγχώριας παραγωγής, τα οποία λόγω διαφόρων σφαλμάτων-αδυναμιών μέτρησης ξεφεύγουν από τους εθνικούς λογαριασμούς, αποτελούν για πολλούς συγγραφείς την παραοικονομία (underground economy) (Carter, 1984, σελ. 210, Blades, 1982, Παυλόπουλος, 1987). Δηλαδή η παραοικονομία ορίζεται ως οι οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες, ενώ με βάση την εφαρμοζόμενη εθνολογιστική πρακτική περιλαμβάνονται στο μετρούμενο προϊόν και εισόδημα, δεν συλλαμβάνονται (καταγράφονται) από τις χρησιμοποιούμενες τεχνικές μέτρησης.

Συνήθως, η μη καταγραφή των εισοδημάτων αυτών οφείλεται στην εσκεμμένη απόκρυφή τους για λόγους φορολογικούς ή παράβασης κάποιας κρατικής ρύθμισης. Τέτοια εισοδήματα είναι αδήλωτα εισοδήματα από επιχειρηματική δραστηριότητα, και αυτοαπασχόληση, αμοιβή από (δεύτερη) απασχόληση, αμοιβή σε είδος, καθώς και χρηματικά εισοδήματα προερχόμενα από παράνομες συναλλαγές και δραστηριότητες με οικονομικό περιεχόμενο.

Θα πρέπει να αντιδιαστέλλεται η έννοια της παραοικονομίας από την έννοια της άτυπης οικονομίας. Για την τελευταία δεν γίνεται καθόλου προσπάθεια από τις ΥΕΛ να μετρηθεί και να καταγραφεί. Συνηθισμένα παραδείγματα της άτυπης οικονομίας είναι οι εργασίες των νοικοκυρών, οι οποίες δεν αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στην αγορά, καθώς και οι άμισθα παρεχόμενες δραστηριότητες σε εθελοντικούς οργανισμούς (λ.χ., εκκλησιαστικοί, αθλητικοί, πολιτικοί οργανισμοί). Η παραοικονομία μαζί με την άτυπη οικονομία, επειδή δεν καταγράφονται, έχουν ονομασθεί κρυφή ή ανεπίσημη οικονομία, σε αντίθεση με τη μετρούμενη, η οποία ονομάζεται και φανερή ή επίσημη οικονομία.

Μια άλλη θεώρηση της παραγωγής, που εμφανίζεται σε τέτοιες μελέτες, αναφέρεται στη νομιμότητα της σχετικής δραστηριότητας. Στο εάν και κατά πόσον, δηλαδή, η παραγωγή πραγματοποιείται μέσα στα πλαίσια των νόμων και γενικότερα των κανονιστικών ρυθμίσεων της πολιτείας. Το συζητούμενο ερώτημα είναι εάν (ολόκληρη) η παράνομη παραγωγή θα πρέπει να θεωρείται ότι ανήκει στην παραοικονομία. Η γενική αρχή, που προτείνεται από διεθνείς οργανισμούς, είναι ότι κάθε δραστηριότητα για την οποία υπάρχει ζήτηση στην αγορά θα πρέπει να περιλαμβάνεται στον υπολογισμό του ΑΕΠ, ανεξάρτητα από το

εάν η παραγωγή προϊόντων ή υπηρεσιών αντιβαίνει το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο. Βεβαίως, προκειμένου περί δραστηριοτήτων οι οποίες καταφανώς αντίκεινται στον ποινικό νόμο, όπως η παραγωγή ή η εμπορία απαγορευμένων "προϊόντων", ο συνυπολογισμός τους στο ΑΕΠ, μεταξύ άλλων, έρχεται σε αντίθεση και με το ότι η κοινωνία δαπανά υψηλά ποσά πόρων, προσπαθώντας να εμποδίσει τέτοιες δραστηριότητες. Ως τυπικό παράδειγμα μπορεί να αναφερθούν τα εισοδήματα από εμπορία ναρκωτικών. Πάντως, το κριτήριο που εφαρμόζεται στον υπολογισμό του ΑΕΠ, και άρα στην παραοικονομία, όπως ορίζεται εδώ, δεν είναι γενικά η νομιμότητα της παραγωγικής διαδικασίας αλλά η παραγωγή τελικών προϊόντων, για τα οποία εκδηλώνεται αντίστοιχη ζήτηση.

Από τις έννοιες αυτές, καθίσταται σαφές ότι ο όγκος της παραοικονομίας δεν ταυτίζεται ούτε με την κρυφή οικονομία (η τελευταία περιλαμβάνει και τη λεγόμενη άτυπη οικονομία), ούτε και με την παράνομη παραγωγή, από την οποία είναι ευρύτερη. Όσο περισσότερο το εθνικολογιστικό σύστημα μιας χώρας είναι αναπτυγμένο, προφανώς ο υπολογισμός των μακροοικονομικών μεγεθών γίνεται ακριβέστερος και άρα τα λόγω οινωδήποτε σφαλμάτων μέτρησης μη καταγραφόμενα εισοδήματα, δηλαδή η παραοικονομία, περιορίζονται δραστικά. Επειδή, λ.χ., το εθνικό εισόδημα δεν υπολογίζεται μόνο βάσει των δηλουμένων στις δημόσιες αρχές (οικονομικές εφορίες) εισοδημάτων, αλλά και από άλλες πηγές, είναι προφανές ότι μέρος της λεγόμενης κρυφής οικονομίας συνυπολογίζεται στις εκτιμήσεις των Εθνικών Λογαριασμών. Έτσι το βασικό ερώτημα συνίσταται στο πόσα είναι τα εισοδήματα, τα οποία παραμένουν άγνωστα, υπό την έννοια ότι δεν καταγράφονται πουθενά, γιατί διαφεύγουν των μεθόδων που χρησιμοποιούν οι Υπηρεσίες ΕΛ, οι οποίες συναντούν άγνοια ή/και ενσυνείδητη προσπάθεια απόκρυψης κάποιων εισοδημάτων εκ μέρους των οικονομούντων ατόμων. Υπό αυτή την έννοια, η παραοικονομία μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκδήλωση των αδυναμιών στον υπολογισμό των εθνικών λογαριασμών (Blaāes, 1982, σελ. 13).

Πέρα από τον υπολογιστικό ορισμό της παραοικονομίας, σημασία έχουν βεβαίως τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά των παραοικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτά καθιστούν ευκολότερο τον εντοπισμό των περιοχών της παραοικονομίας, καθώς και την αξιολόγηση των αιτίων και συνεπειών του φαινομένου. Είναι προφανές ότι η παραοικονομία μπορεί να απαντηθεί σε μια ποικιλία ανομοιομορφων δραστηριοτήτων, ξεκινώντας από την ανταλλαγή αγροτικών προϊόντων σε τοπικό

επίπεδο και καταλήγοντας σε ποικιλώς κολάσιμες δραστηριότητες με οικονομικό περιεχόμενο. Η ποικιλία αυτή υπονοεί αντίστοιχη ποικιλία κινήτρων συμμετοχής των παραοικονομούντων ατόμων σε τέτοιες δραστηριότητες, καθώς και διαφοροποιημένο βαθμό κοινωνικής απόρριψης αυτών των δραστηριοτήτων. Ο κόσμος, λ.χ., καταδικάζει ανεπιφύλακτα την εμπορία ναρκωτικών, όχι όμως με την ίδια ένταση τα τυχερά παιχνίδια ή την υπέρβαση του νόμιμου τόκου.

Κοινό χαρακτηριστικό των δραστηριοτήτων αυτών είναι ότι αναφέρονται σε παραγωγή, εμπορία, ανταλλαγή, κατανάλωση αγαθών ή υπηρεσιών, οι οποίες διεξάγονται μέσω ανεπισημών καναλιών, που δεν είναι καταγεγραμμένα, τουλάχιστον επακριβώς, από τις δημόσιες αρχές. Με βάση τη διάκριση της οικονομίας σε επίσημο ή φανερό και ανεπίσημο ή κρυφό τομέα, προηγούμενες μελέτες έχουν καταγράψει τα χαρακτηριστικά του καθενός (βλέπε Gerry, 1987, σελ. 110). Έτσι στον ανεπίσημο τομέα, σε αντιδιαστολή με τον επίσημο, συνήθως συναντώνται: χαμηλό επίπεδο κεφαλαίου, απλή ή ξεπερασμένη τεχνολογία έντασης εργασίας, περιορισμένη ή ανύπαρκτη συμμόρφωση με τις ρυθμίσεις του Κράτους αλλά ούτε και κρατική βοήθεια, πιστώσεις όχι από τράπεζες αλλά από γνωστά πρόσωπα, χαμηλή ή ανύπαρκτη δημοσιότητα, προσωπικές σχέσεις με τους πελάτες και προμηθευτές, ακανόνιστες ώρες εργασίας, με μη τακτικούς μισθούς και τιμές διαπραγματεύσιμες. Δραστηριότητες με τέτοια χαρακτηριστικά αναπτύσσονται κυρίως από μεμονωμένα άτομα, ή από οικογένειες ή μικρές ομάδες ατόμων. Όσο μεγαλώνει η παραγωγική μονάδα, τόσο δυσκολότερο και πιο απίθανο είναι να συγκεντρώνονται αρκετά από αυτά τα χαρακτηριστικά.

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Οι μέθοδοι που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη μέτρηση της παραοικονομίας είναι πολλές και ορισμένες από αυτές βασίζονται στην επινοητικότητα των μελετητών. Οι τελευταίες δεν οδηγούν ωστόσο πάντοτε σε αξιόπιστες εκτιμήσεις. Μια συστηματική και κριτική παρουσίαση των χρησιμοποιηθεισών στη διεθνή βιβλιογραφία μεθόδων μέτρησης της παραοικονομίας, κάνει ο καθηγητής Παυλόπουλος (1987, Κεφ. 3). Στο ίδιο βιβλίο (Κεφ. 4) παρουσιάζεται επισκόπηση των εμπειρικών ενδείξεων για το μέγεθος της παραοικονομίας, όπως προκύπτει από διάφορες μελέτες σε άλλες χώρες.

Η μεθοδολογία, που ακολουθείται στην παρούσα εργασία, συνίσταται στη σύγκριση επίσημων στατιστικών στοιχείων, για να διαπιστωθεί κατά πόσον το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι υποεκτιμημένο. Τούτο γίνεται συγκρίνοντας τα κονδύλια ιδιωτικής κατανάλωσης των ΕΛ με τα αντίστοιχα των Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών (ΕΟΠ). Η βασική αρχή, στην οποία στηρίζεται η μελέτη, είναι ότι οι αγορές μιας οικονομίας που γίνονται σε μια δεδομένη χρονική περίοδο ισούνται εκ ταυτότητας με τις πωλήσεις, ή ότι οι δαπάνες των νοικοκυριών της χώρας αποτελούν τις εισπράξεις (τα έσοδα) των επιχειρήσεων. Εάν όλα τα μακροοικονομικά μεγέθη, εκτός από το ύψος των δαπανών των νοικοκυριών, είναι επακριβώς εκτιμημένα, τότε η όποια υποεκτίμηση του ύψους της ιδιωτικής κατανάλωσης των Εθνικών Λογαριασμών ισοδυναμεί με ισόποσο όγκο παραοικονομίας, με την έννοια ότι ισόποσα υποεκτιμάται το ύψος της δαπάνης και άρα του προϊόντος.

Παραπέρα, έχοντας εντοπίσει το ύψος της υποεκτίμησης της κατανάλωσης (παραοικονομίας) κατά ομάδες προϊόντων, χρησιμοποιώντας μια ήδη εκτιμημένη μήτρα μετασχηματισμού (bridge matrix), το μέγεθος της παραοικονομίας κατανέμεται στους (μονοψήφιους) κλάδους παραγωγής. Βασικό στοιχείο της παρούσας μελέτης είναι ότι η παραοικονομία εκτιμάται για δύο χρονικά σημεία, το έτος 1974 και το δωδεκάμηνο Νοέμβριος 1981-Οκτώβριος 1982, και έτσι προκύπτει η διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου. Ο εντοπισμός ασυνεπειών στα στατιστικά στοιχεία δεν περιορίζεται μόνο μεταξύ ΕΟΠ και ΕΛ, αλλά επεκτείνεται και στα στοιχεία των επιδοτούμενων ανέργων του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) και Ερευνών Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της ΕΣΥΕ,

για να εντοπιστεί η αδήλωτη απασχόληση.

Οι εδώ χρησιμοποιούμενες ΕΟΠ θεωρούνται από τους γνωρίζοντες το στατιστικό σύστημα της χώρας μας αξιόπιστες, ή ότι τουλάχιστον δεν υπερεκτιμούν το μέγεθος της ιδιωτικής κατανάλωσης. Το επιχείρημα που προβάλλεται για την αξιοπιστία των ΕΟΠ είναι ότι, λόγω του τρόπου συλλογής των στοιχείων (καθημερινές επισκέψεις επί μία τουλάχιστον εβδομάδα στην κατοικία του νοικοκυριού) και λόγω του ότι δεν υπάρχει σοβαρός λόγος οι ερωτώμενοι να μη δηλώνουν επακριβώς τις δαπάνες τους, οι τελευταίες θεωρούνται μάλλον αξιόπιστες. Πάντως δεν μπορεί να προβληθεί βάσιμο επιχείρημα, ότι μπορεί να είναι υπερεκτιμμένες. Αντίθετα, έχει παρατηρηθεί διεθνώς ότι οι ΕΟΠ υποεκτιμούν συγκεκριμένες δαπάνες που δεν θεωρούνται κοινωνικά "καθώς πρέπει", λ.χ., δαπάνες για οινόπνευματώδη και καπνό, ΠΡΟΠΟ, κέντρα διασκέδασης, καθώς επίσης δαπάνες που προέρχονται από εισόδημα σε είδος, αλλά δηλώνεται ως κόστος παραγωγής, λ.χ., δωρεάν ιδιωτικά τηλεφωνήματα από το χώρο εργασίας. Έτσι, πολλές χώρες χρησιμοποιούν τις ΕΟΠ ως βασική πηγή υπολογισμού των μακροοικονομικών μεγεθών.

Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι η εκτίμηση της ιδιωτικής κατανάλωσης από τις ΕΟΠ αναμένεται να υπολείπεται της αντίστοιχης των ΕΛ. Εάν όμως η ιδιωτική κατανάλωση των ΕΛ είναι μικρότερη της αντίστοιχης της ΕΟΠ, δεν μπορεί παρά να υποτεθεί ότι υπάρχει ισόποση τουλάχιστον υποεκτίμηση εισοδήματος (παραοικονομία). Εάν δεχθούμε ότι όλα τα άλλα κονδύλια της εθνικής δαπάνης εκτιμώνται αξιόπιστα από τους ΕΛ, τότε τυχόν υπέρβαση της ιδιωτικής κατανάλωσης των ΕΟΠ έναντι των ΕΛ ισοδυναμεί με το μέγεθος της παραοικονομίας στη χώρα.

Η υπόθεση ότι οι ΕΛ υποεκτιμούν μόνο το μέγεθος της ιδιωτικής κατανάλωσης είναι συζητήσιμη. Από τα άλλα κονδύλια της εθνικής δαπάνης, η δημόσια κατανάλωση και επένδυση λογικά εκτιμώνται με ακρίβεια από τους ΕΛ, εφόσον πηγή είναι τα απογραφικά στοιχεία των αρμόδιων υπηρεσιών του Υπουργείου Οικονομικών. Πρόβλημα υποεκτίμησης ίσως υπάρχει για τις ιδιωτικές επενδύσεις και τον όγκο των συναλλαγών του ιδιωτικού τομέα με το εξωτερικό (εξαγωγές-εισαγωγές). Προκειμένου περί αυτών των κονδυλίων, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν ισχυρά κίνητρα για να δηλώνονται τέτοιες δραστηριότητες στις δημόσιες αρχές. Οι επιχορηγήσεις, λ.χ., των επενδύσεων από το Κράτος και

η επιδότηση των δανείων για επενδύσεις αποτελούν προφανώς κίνητρο ακριβούς δήλωσης της αξίας των επενδύσεων. Βεβαίως υπάρχει εδώ το θέμα της αυθαίρετης δόμησης, για το συνυπολογισμό της οποίας όμως η ΥΕΛ κάνει κάποια αναπροσαρμογή των κονδυλίων των νόμιμων επενδύσεων σε κατοικίες, λαμβάνοντας υπόψη και την κατανάλωση τσιμέντου για κατασκευές.

Παρόμοια κίνητρα υπάρχουν και για τη δήλωση των εξαγωγών. Οι επιδοτήσεις των εξαγωγών, οι οποίες την εξεταζόμενη περίοδο 1981-1982 ήταν σημαντικές, φθάνοντας και μέχρι 30% επί της αξίας των εξαγόμενων προϊόντων, προφανώς παρακινούν τους εξαγωγείς στο να δηλώνουν την ακριβή αξία των εξαγωγών. Το κίνητρο αυτό αποθαρρύνει τη διενέργεια εκτεταμένων, τουλάχιστον, υποτιμολογήσεων των εξαγωγών. Όσον αφορά τις εισαγωγές, το ερώτημα είναι πόση μπορεί να είναι η λαθραία εισαγωγή καθώς και οι υπερτιμολογήσεις τους. Εάν οι δραστηριότητες αυτές είναι εκτεταμένες, πράγμα όχι πολύ πιθανό, λόγω της αστυνόμευσης των εισόδων της χώρας και άλλων διοικητικών ελέγχων, η εδώ εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας επηρεάζεται αρνητικά λόγω μη συνυπολογισμού των εδώ δημιουργούμενων εισοδημάτων. Επιπλέον, επειδή οι εισαγωγές υπεισέρχονται αφαιρετικά στον υπολογισμό της εθνικής δαπάνης, η λόγω υπερτιμολογήσεων υπερεκτίμηση των εισαγωγών, λ.χ., των πρώτων υλών, υποεκτιμά την εθνική δαπάνη και την εγχώρια προστιθέμενη αξία. Γενικότερα όμως, οι υποτιμολογήσεις εξαγωγών και οι υπερτιμολογήσεις εισαγωγών επηρεάζονται από τη διαφορά φορολογίας μεταξύ ημεδαπής και αλλοδαπής, από τις αντίστοιχες διαφορές επιτοκίων, καθώς και τις αναμενόμενες εξελίξεις στη συναλλαγματική ισοτιμία και οικονομική πολιτική (συγκυρία).

Πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδιωτική κατανάλωση αποτελεί υψηλό ποσοστό του Εθνικού Εισοδήματος (79,6% το 1982), ενώ η συνολική κατανάλωση (ιδιωτική και δημόσια) ξεπερνά το 100% του Εθνικού Εισοδήματος το 1982. Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραοικονομίας συνδέεται με το κονδύλι της ιδιωτικής κατανάλωσης.

Συστηματικές ΕΟΠ, οι οποίες καλύπτουν ολόκληρη την επικράτεια και έχουν σχεδιαστεί και διενεργηθεί σύμφωνα με τις προδιαγραφές της στατιστικής δειγματοληψίας, είναι δύο. Η μία που αναφέρεται στο 1974 και καλύπτει 7.424 νοικοκυριά, και η άλλη, που διεξήχθη στο διάστημα Νοέμβριος 1981 Οκτώβριος

1982, με 6.035 ερευνηθέντα νοικοκυριά. Και οι δύο έρευνες καταγράφουν το σύνολο των κτηθέντων αγαθών και υπηρεσιών των νοικοκυριών, όχι μόνο μέσω αγορών καταβάλλοντας χρήμα, αλλά και από δική τους παραγωγή, δική τους επιχείρηση καθώς και ως αμοιβή σε είδος ή μέσω αντιπραγματισμού. Πρέπει να σημειωθεί ότι το υπολογίσιμο κονδύλι της ιδιοκατοίκησης (τεκμαρτό ενοίκιο) υπολογίζεται στις ΕΟΠ με βάση το ενοίκιο που θα πλήρωνε το νοικοκυριό για την εννοίκιαση της κατοικίας του. Αυτή η έννοια της κατανάλωσης συμπίπτει ουσιαστικά με την υιοθετούμενη αντίστοιχη των Εθνικών Λογαριασμών. Οι ΕΛ ορίζουν την ιδιωτική κατανάλωση ως "το σύνολον των τρεχουσών δαπανών των ιδιωτών προς απόκτησιν των, εκ των λοιπών τομέων, τελικών αγαθών και υπηρεσιών διά την ικανοποίησιν προσωπικών "αναγκών" (Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1976, σελ. 253). Η διαφορά μεταξύ ΕΛ και ΕΟΠ είναι ότι η τελευταία αναφέρεται μόνο στα νοικοκυριά της χώρας και άρα αποκλείει τις κάθε είδους συλλογικές συμβιώσεις (οικοτροφεία, νοσοκομεία κτλ.), καθώς και νοικοκυριά με μέλη ξένους υπηκόους που υπηρετούν σε ξένες διπλωματικές αποστολές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σύγκριση επιτελέσεων ιδιωτικής κατανάλωσης Εθνικών Λογαριασμών
και Ερευνών Οικογενειακών Προϋπολογισμών

	1974				1982			
	Οικογενειακού Προϋπολογισμού		ΕΘΠ		Οικογενειακού Προϋπολογισμού		ΕΘΠ	
	Μηνιαία δαπάνη νοικοκυ- ριού	Ετήσια δαπάνη χώρας	Εθνικός Λογαριασμός Ιδιωτική κατανάλωση	-----Χ100 Εθνικός Λογαριασμοί	Μηνιαία δαπάνη νοικοκυ- ριού	Ετήσια δαπάνη χώρας	Εθνικός Λογαριασμός Ιδιωτική Κατανάλωση	-----Χ100 Εθνικός Λογαριασμοί
1. Τρόφιμα	3.679	109.252	146.437	74,6	14.878	538.732	642.889	196,9
2. Ποτά-Καπνός	649	19.272	24.506	78,6	1.596	57.790	103.564	55,8
3. Ένδυση-Υπόδηση	1.212	35.991	48.566	74,1	6.281	227.616	153.618	148,2
4. Στέγαση-Θέρμανση-Ψύξη	2.153	63.936	50.038	127,8	10.011	362.498	222.447	163,0
5. Έπιπλα-Οικιακός εξοπλισμός	857	25.450	38.821	65,5	4.565	165.298	136.133	121,4
6. Υγεία-Ατομικός ευπρεπισμός	571	16.956	17.584	96,4	3.045	110.259	84.710	130,2
7. Εκπαίδευση-Αναψυχή	658	19.332	33.505	57,7	2.745	99.396	84.710	182,0
8. Μεταφορές-Επικοινωνίες	1.033	28.982	38.413	75,4	5.422	196.330	242.424	81,0
9. Λοιπά αγαθά και υπηρεσίες	355	10.542	3.701	284,8	5.821	210.778	130.400	161,6
Σύνολο	11.167	329.713	401.571	82,1	54.369	1.968.697	1.770.800	111,2

Πηγή: Εθνικός Λογαριασμός και Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών.

4. ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Ο Πίνακας 1 περιλαμβάνει εκτιμήσεις της ιδιωτικής κατανάλωσης, όπως προκύπτουν από τις Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1974 και 1982 και όπως τη δίνουν οι Εθνικοί Λογαριασμοί. Η αναγωγή του δείγματος της ΕΟΠ στο σύνολο της χώρας γίνεται πολλαπλασιάζοντας τη δαπάνη του δείγματος με το αντίστροφο του κλάσματος δειγματοληψίας, $3^0/00$ και $2^0/00$ αντίστοιχα, και ανάγοντάς τη σε ετήσια βάση. Παρατηρούμε ότι, συνολικά, η ιδιωτική κατανάλωση της ΕΟΠ αποτελούσε το 1974 το 82,1% της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης των ΕΛ, ενώ το 1982 το αντίστοιχο ποσοστό ανερχόταν σε 111,2%. Για να προσεγγισθούν οι έννοιες των δύο πηγών στοιχείων, στον Πίνακα 2, από την κατανάλωση των ΕΛ έχει αφαιρεθεί η κατανάλωση των αλλοδαπών κατοίκων στην ημεδαπή (πρόκειται κυρίως για τουρίστες) καθώς και η κατανάλωση των Ελλήνων μόνιμων κατοίκων στην αλλοδαπή. Επίσης, η ΕΟΠ του 1982 στην πραγματικότητα έγινε την περίοδο Νοέμβριος 1981-Οκτώβριος 1982, έτσι τα αντίστοιχα κονδύλια του 1982 ανάγονται στην περίοδο αυτή. Κάνοντας τις αναγκαίες αυτές προσαρμογές, διαπιστώνουμε ότι η δαπάνη της ΕΟΠ το 1974 κάλυπτε το 85,9% της αντίστοιχης των ΕΛ, ενώ το 1982 έφθανε στο 123,4%. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το 85,9% του 1974 δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, αφού οι ΕΟΠ λογικά σε κάποια έκταση υποεκτιμούν την ιδιωτική κατανάλωση (λ.χ., αρκετούς αποφεύγουν να δηλώνουν την ακριβή ποσότητα καπνού-ποτών που καταναλώνουν) και επειδή δεν περιλαμβάνουν τη δαπάνη των συλλογικών συμβιώσεων, όπως είναι οικοτροφεία, νοσοκομεία κτλ. Εάν είναι έτσι, φαίνεται ότι το 1982 υπάρχει στους ΕΛ μια εκτεταμένη υποεκτίμηση της ιδιωτικής κατανάλωσης, η οποία ισοδυναμεί με ισόποση παραοικονομία, όπως ορίζεται εδώ. Παρατηρούμε ότι η δαπάνη της ΕΟΠ το 1982 ξεπερνά κατά 23,4% την αντίστοιχη των ΕΛ, πράγμα το οποίο δεν μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά παρά ως παραοικονομία. Εάν όμως, όπως είναι πιο λογικό, θεωρηθεί το 85,9% ως το ποσοστό της συνολικής κατανάλωσης που μπορεί να καταγράψει η ΕΟΠ, προκύπτει ότι, το 1982, η εγχώρια κατανάλωση των νοικοκυριών είναι υποεκτιμημένη κατά $43,7\% = (123,4/85,9)$, που υπονοεί ότι η παραοικονομία ανέρχεται σε αυτό το ποσοστό της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Η υπόθεση που υιοθετείται εδώ, ότι δηλαδή το καταγραφόμενο από τις ΕΟΠ τμήμα της δαπάνης των νοικοκυριών είναι το ίδιο (85,9%) το 1974 και 1982, απαιτεί διευκρίνιση. Η ΕΟΠ 1982 είναι απίθανο να καταγράψει υψηλότερο

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Σύγκριση εκτιμήσεων ιδιωτικής κατανάλωσης μόνιμων κατοίκων από Εθνικούς Λογαριασμούς και Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών

	1974				1982				Ποσοστά υποεκτίμησης ιδιωτικής κατανάλωσης νοικοκυριών ΕΛ
	Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί	Εθνικοί Λογαριασμοί	ΕΟΠ-Χ100 Εθνικοί Λογαριασμοί	Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί	Ιδιωτική κατανάλωση μόνιμων κατοίκων Εθνικών Λογαριασμών	ΕΟΠ-Χ100 Εθνικοί Λογαριασμοί	(9)=(8):(4)		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1. Τρόφιμα	3.679	109.252	139.931	78,1	14.878	538.732	586.401	91,9	117,7
2. Ποτά-Καπνός	649	19.272	23.417	82,3	1.596	57.790	93.543	61,8	75,1
3. Ένδυση-Υπόδηση	1.212	35.991	46.408	77,6	6.281	227.616	140.813	161,6	208,2
4. Στέγαση-Θέρμανση-Φωτισμός	2.153	63.936	47.814	133,7	10.011	362.498	202.751	178,8	133,7
5. Έπιπλα-Οικιακός εξοπλισμός	857	25.450	37.097	68,6	4.565	165.298	124.117	133,2	194,2
6. Υγεία-Ατομικός ευπρεπισμός	571	16.956	16.803	100,9	3.045	110.259	77.235	142,8	141,5
7. Εκπαίδευση-Αναψυχή	658	19.332	32.016	60,4	2.745	99.396	49.887	199,2	330,0
8. Μεταφορές-Επικοινωνίες	1.033	28.982	36.707	79,0	5.422	196.330	204.733	95,9	121,4
9. Λοιπά αγαθά και υπηρεσίες	355	10.542	3.536	298,1	5.821	210.778	115.383	182,8	61,3
Σύνολο	11.167	329.713	383.729	85,9	54.369	1.968.697	1.594.863	123,4	143,7

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί και Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών.

ποσοστό της δαπάνης των νοικοκυριών από ό,τι η ΕΟΠ 1974, γιατί αφενός δεν άλλαξε η μεθοδολογία και η διεξαγωγή της και αφετέρου όχι μόνο δεν αποδυναμώθηκαν, αλλά μάλλον ενισχύθηκαν την εν λόγω περίοδο οι λόγοι μη αξιόπιστης ανταπόκρισης των ερευνηθέντων νοικοκυριών. Έτσι, το 43,7% θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως κατώτατο όριο της παραοικονομίας.

Πέρα από τη συνολική εκτίμηση της παραοικονομίας στον Πίνακα 2 (τελευταία στήλη), μπορεί κανείς να διαπιστώσει πως αυτή διαφοροποιείται κατά ομάδες προϊόντων. Τα υψηλότερα ποσοστά παραοικονομίας εμφανίζονται το 1982 στις δαπάνες για εκπαίδευση-αναψυχή (230%), ένδυση και υπόδηση (108,2%), έπιπλα-οικιακό εξοπλισμό (94,2%) και υγεία-ατομικό ευπρεπισμό (41,5%). Αντίθετα, δεν εμφανίζεται παραοικονομία στα ποτά-καπνό (ίσως υπάρχει, αλλά εδώ δεν καταγράφεται) και στα λοιπά αγαθά και υπηρεσίες. Χαμηλά σχετικά ποσοστά παραοικονομίας εμφανίζουν οι δαπάνες για τρόφιμα (17,7%), μεταφορές-επικοινωνίες (21,4%) και στέγαση-θέρμανση-φωτισμό (33,7%). Τα ποσοστά αυτά δεν φαίνεται γενικά να προξενούν ερωτηματικά ως προς το μέγεθός τους. Κοινή εντύπωση είναι, αλλά προκύπτει και από εμπειρικές έρευνες (βλέπε πιο κάτω), ότι η παραοικονομία στην Ελλάδα είναι μάλλον υψηλή.

Είναι εντυπωσιακό ότι οι λόγοι κατανάλωσης νοικοκυριών της ΕΟΠ προς ιδιωτική κατανάλωση των ΕΛ για τις επιμέρους κατηγορίες δαπάνης, είναι συστηματικά υψηλότεροι το 1982 απ'ό,τι το 1974 (σύγκρινε στήλες (4) και (8) του Πίνακα 2). Μόνη εξαίρεση αποτελούν τα "λοιπά αγαθά και υπηρεσίες", πράγμα που φαίνεται ότι προέρχεται από εννοιολογικές διαφορές της κατηγορίας αυτής μεταξύ 1974-1982. Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η παραοικονομία, όπως ορίζεται εδώ, παρουσιάζει μια αλματώδη αύξηση μεταξύ 1974 και 1982. Προκύπτει ότι μεταξύ 1974-1982 υπάρχει αύξηση της παραοικονομίας, που προσεγγίζει το 45% της εγχώριας κατανάλωσης των νοικοκυριών. Η συνέπεια των ΕΛ και ΕΟΠ για το 1974 υπονοεί την ανυπαρξία παραοικονομίας με την εδώ χρησιμοποιούμενη έννοια. Τούτο είναι μάλλον απίθανο. Το πιο πιθανό είναι ότι η ΥΕΛ χρησιμοποίησε τα αποτελέσματα της ΕΟΠ του 1974 ως βασική εισροή για τους υπολογισμούς των αντίστοιχων μακρομεγεθών, καθιστώντας έτσι συμβιβαστές τις εκτιμήσεις της ιδιωτικής κατανάλωσης ΕΛ και ΕΟΠ. Κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται να έχει γίνει και για το 1982, με αποτέλεσμα τις ουσιαστικές αποκλίσεις των εκτιμήσεων.

Η διαπίστωση ότι η παραοικονομία, την περίοδο 1974-1982, σημείωσε αλματώδη αύξηση φαίνεται συνεπής με την εξέλιξη που είχαν την ίδια περίοδο οι προβαλλόμενοι από τη σχετική βιβλιογραφία (βλέπε Frey and Weck, 1982) προσδιοριστικοί της παράγοντες. Ως γνωστόν, η εξέλιξη της παραοικονομίας επηρεάζεται θετικά τόσο από το ύψος του οφέλους που προσπορίζονται τα παραοικονομούντα άτομα, όσο και από τις ευκαιρίες που τους δίνονται να συμμετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες. Τη συζητούμενη περίοδο επήλθε ουσιαστική αύξηση στη μέση φορολογική επιβάρυνση (οι φόροι και οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ ανήλθαν, από 24% το 1974, στο 32% το 1982). Οπότε το όφελος από φοροδιαφυγή (παραοικονομία) αυξήθηκε. Επίσης διάφοροι θεσμικοί περιορισμοί στη λειτουργία των αγορών, ιδιαίτερα της εργασίας, οι οποίου συνεπάγονται κόστος, είτε σε χρήμα είτε σε χρόνο, λειτούργησαν προς αυτή την κατεύθυνση. Ως δείκτης αυτών των περιορισμών έχει χρησιμοποιηθεί ο όγκος του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη δημόσια διοίκηση. Στη χώρα μας, οι τακτικοί δημόσιοι υπάλληλοι, την περίοδο 1974-1982, αυξάνονταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 4,3%.

Αλλά και από την άλλη πλευρά, οι ευκαιρίες συμμετοχής στην παραοικονομία αυξήθηκαν ουσιαστικά, την ίδια περίοδο. Το κανονικό ωράριο εργασίας μειώθηκε, οι υπερωρίες περιορίστηκαν, εφαρμόσθηκε ευρέως, ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, το πενθήμερο. Έτσι ο διαθέσιμος για παραοικονομία χρόνος αυξήθηκε. Προς την ίδια κατεύθυνση επέδρασε και η σημαντική αύξηση του αριθμού, ακόμη και πρόωρων, συνταξιούχων. Θετικά επίσης στην ανάπτυξη της παραοικονομίας, την εν λόγω περίοδο, επέδρασε και η ενίσχυση της συνολικής ζήτησης μέσω των αυξημένων ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα.

Ο Πίνακας 3 εμφανίζει τις εκτιμήσεις της ιδιωτικής κατανάλωσης από τις δύο πηγές, καθώς και τις μεταξύ τους αποκλίσεις σε περισσότερες κατηγορίες. Υπάρχουν οι 14 γνωστές λειτουργικές ομάδες της κατανάλωσης καθώς και κάποιες υποκατηγορίες που δημοσιεύουν οι ΕΛ. Εδώ καταγράφονται πιο έντονες αποκλίσεις των επιμέρους κονδυλίων μεταξύ ΕΟΠ και ΕΛ, οι οποίες συνεπάγονται αντίστοιχα ποσοστά παραοικονομίας. Ενώ, λ.χ., στις επικοινωνίες, που ουσιαστικά ελέγχονται από το δημόσιο τομέα, δεν φαίνεται να υπάρχει παραοικονομία, στην υποκατηγορία "συντήρηση και κίνηση" εμφανίζεται παραοικονομία ίση με 22,5% της καταγεγραμμένης δαπάνης. Αντίθετα, στην υποκατηγορία "υπηρεσίες

μεταφοράς με αμοιβή", η ΕΟΠ προσεγγίζει τους ΕΛ. Αν και ο Πίνακας 3 προσφέρει λεπτομερέστερη ανάλυση σε σύγκριση με τους προηγούμενους, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη με επιφύλαξη λόγω των μεγαλύτερων στατιστικών σφαλμάτων που γενικά παρουσιάζουν οι λεπτομερέστερες πινακοποιήσεις.

Η μέχρι τώρα ανάλυση έδειξε ότι, το 1982, η παραοικονομία ανερχόταν στο 43,7% της εγχώριας κατανάλωσης των νοικοκυριών, σε τιμές αγοράς πράγμα που ισοδυναμεί σε απόλυτο μέγεθος με 696.955 εκατ. δραχμές, το οποίο εκφράζόμενο ως ποσοστό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος ανέρχεται σε 30,2%. Έχοντας το μέγεθος της παραοικονομίας εκτιμημένο κατά λειτουργικές κατηγορίες κατανάλωσης, μπορούμε, χρησιμοποιώντας μια σχετική μήτρα μετασχηματισμού, να το εκφράσουμε κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας. Τέτοιες μήτρες, που δείχνουν από ποιους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας προέρχεται η κατανάλωση, έχουν εκτιμηθεί από τον καθηγητή Σκούντζο κ.ά. (1985, σελ. 83). Τα αποτελέσματα της άσκησης αυτής, τα οποία προφανώς εξαρτώνται από την αξιολογιστική της χρησιμοποιούμενης μήτρας μετασχηματισμού, παρουσιάζονται στον Πίνακα 4, τόσο ως απόλυτα μεγέθη, όσο και ως ποσοστά επί του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος των ΕΛ. Από τον πίνακα αυτό, προκύπτει ότι εκτεταμένη παραοικονομία εντοπίζεται στη μεταποίηση (288 δις ή 68%) καθώς επίσης και στον κλάδο "λοιπές υπηρεσίες" (189 δις δρχ. ή 35,2%). Αντίθετα, δεν εντοπίζεται παραοικονομία στα ορυχεία, ενώ δεν είναι αξιόλογη στη γεωργία (3,9%) και τις τράπεζες-ασφάλειες (3,8%). Υψηλή παραοικονομία εντοπίζεται στις κατοικίες (35,2%), υπονοώντας ισόποση υποεκτίμηση των ενοικίων από τους ΕΛ. Δυσεξήγητο είναι το σχετικά χαμηλό ποσοστό παραοικονομίας του κλάδου κατασκευών (2,0%), καθώς και το όχι αμελητέο ποσοστό παραοικονομίας του κλάδου ηλεκτρισμός-ύδρευση (13,9%), αν και ως απόλυτο μέγεθος το τελευταίο είναι μάλλον μικρό (7,5 δις δρχ.). Αυτά προκύπτουν ως η συμμετοχή των κλάδων αυτών στη μη καταγεγραμμένη δαπάνη για στέγαση-θέρμανση-φωτισμό. Στην έκταση, όμως, που η χρησιμοποιούμενη μήτρα μετασχηματισμού υπερεκτιμά τη συμμετοχή του ηλεκτρισμού και υποεκτιμά τη συμμετοχή των κατασκευών, τα προηγούμενα ποσοστά εξηγούνται.

Ενδιαφέρον είναι ότι, στην προηγούμενη ανάλυση, η δαπάνη των νοικοκυριών για μεταφορές παρουσίαζε μικρότερη παραοικονομία απ'ό,τι εδώ (30,7% έναντι 21,4%). Αυτό αποδίδεται στο ότι τμήματα της μη καταγεγραμμένης

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αναλυτική σύγκριση ιδιωτικής κατανάλωσης μόνιμων κατοίκων από
Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών και Εθνικούς Λογαριασμούς

	1974					1982				
	Ιδιωτική κατανάλωση Εθνικών Λογαριασμών		Οικογενειακού Προϋπολογισμού		ΕΟΠ --- X 100 Εθνικού Λογαρια- σμού	Ιδιωτική (διορθωμένη) Εθνική κατανάλωση Λο- γαριασμών		Οικογενειακού Προϋπολογισμού		ΕΟΠ --- X 100 Εθνικού Λογαρια- σμού
	(1)	(2)	(3)	(4)		(5)	(6)	(7)	(8)	
										(9) = $\frac{(8)}{(4)} \times 100$
1. Τρόφιμα	139.931	3.679	109.252	77,2		586.401	14.878	538.732	91,9	117,7
- Ψωμί, δημητριακά κτλ.						33.717	1.457	52.758	156,5	
- Κρέας						158.273	4.742	171.708	108,5	
- Ψάρι						39.847	837	30.308	76,1	
- Γαλακτοκομικά και αυγά						88.004	2.334	84.514	96,0	
- Έλαια και λίπη						36.208	1.362	49.318	136,2	
- Φρούτα-λαχανικά						155.389	1.239	44.865	28,9	
- Όσπρια						18.364	1.660	60.109	327,3	
- Ζάχαρη						5.524	793	28.714	519,8	
- Καφές-τσάι-κανάο						8.662	221	8.002	92,4	
- Λοιπά τρόφιμα						42.076	233	8.437	20,1	
2. Ποτά	13.450	354	10.512	78,2		51.419	570	20.639	40,1	51,3
- Μη οινόπνευματώδη	2.155	178	5.286	245,3		14.250	150	5.431	38,1	15,4
- Οινόπνευματώδη	11.449	176	5.225	45,6		37.169	420	15.208	40,9	88,5
3. Καπνός	9.967	295	8.760	87,9		42.070	1.026	37.151	88,3	100,5
4. Ένδυση-Υπόδηση	46.408	1.212	35.991	77,6		140.732	6.286	227.616	161,7	208,2
- Ένδυση	40.045	989	29.369	73,3		128.248	4.885	176.886	137,8	188,8
- Υπόδηση	6.436	223	6.622	102,9		12.484	1.401	50.730	406,4	390,1
5. Στέγαση-Υδρευση	38.967	1.655	49.147	126,1		155.583	7.386	267.447	171,8	136,2
6. Θέρμανση και φωτισμός	8.847	498	14.789	167,2		47.051	2.625	95.051	201,9	120,8
7. Έπιπλα, Οικιακά σκεύη	37.097	857	25.450	68,6		124.046	4.565	165.298	133,3	194,2
- Έπιπλα, χαλιά κτλ.						22.617	1.197	43.343	191,6	
- Συμπληρώματα επιπλώσεων κτλ.	11.070	425	12.621	114,0		16.964	925	33.494	197,4	171,1
- Ψοφικτές θέρμανσης, μαγειρευ- της κτλ.						23.782	610	22.088	92,9	
- Υαλινά-Επιτραπέζια σκεύη	11.394	196	5.820	51,1		7.012	710	25.709	366,6	708,7
- Λοιπές οικιακές δαπάνες						42.766	853	30.887	72,2	
- Υπηρεσίες οικιακών βοηθών	15.059	236	7.008	46,5		10.905	290	9.777	89,7	190,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 (συνέχεια)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
8. Δαπάνες υγείας-Ατομικός ευρωπαϊσμός	16.803	571	16.956	100,9	77.191	3.045	110.259	142,8	141,5
- Ιατρικά-φαρμακευτικά προϊόντα					23.081	1.907	69.052	299,2	
- Λοιπές δαπάνες υγείας		470	13.957	-	30.618	395	14.303	46,7	
- Ατομικός ευρωπαϊσμός		101	3.000	-	23.492	743	26.904	114,5	
9. Μεταφορές	31.977	903	25.122	78,6	177.712	4.883	176.813	99,4	126,5
- Αγορά υδρωτικών μέσων μεταφοράς	2.476	192	4.038	163,1	39.018	1.036	35.513	91,0	55,2
- Συντήρηση και κίνηση	6.705	391	11.611	173,2	47.356	2.810	101.750	214,9	122,5
- Υπηρεσίες μεταφοράς με αμειβή	23.164	319	9.473	40,9	91.338	1.037	37.550	41,1	99,3
10. Εκπομπών	4.730	130	3.860	81,6	26.903	539	19.517	72,5	88,8
11. Υπηρεσίες αναψυχής και διασκέδαση	25.342	429	12.740	50,3	24.482	1.546	55.980	228,7	453,3
12. Βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά					13.408	538	19.481	145,3	173,1
13. Εκπαίδευση	6.674	222	6.592	98,8	11.968	661	23.935	200,0	
14. Εστιατόρια, καφεενεία, ξενοδοχεία					84.630	3.500	126.735	149,8	61,3
15. Λοιπές υπηρεσίες	3.536	355	10.542	298,1	30.687	2.321	84.043	273,9	
Σύνολο	383.729	11.167	329.713	85,9	1.594.863	54.369	1.968.697	123,4	143,7

Πηγή: Όπως στον Πίνακα 2.

καταναλωτικής δαπάνης όλων των κατηγοριών εισπράττονται, ανάλογα με τα ποσοστά που δείχνει η χρησιμοποιούμενη μήτρα μετασχηματισμού, από τον κλάδο των μεταφορών. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τον κλάδο του εμπορίου, ο οποίος εδώ εμφανίζει παραοικονομία 30%, ενώ στην προηγούμενη ανάλυση δεν ήταν καταχωρημένος. Θα πρέπει, ωστόσο, ο τελευταίος αριθμός να γίνει δεκτός με επιφύλαξη, αφού η μήτρα μετασχηματισμού, που χρησιμοποιούμε, δεν εμφανίζει στο εμπόριο ποσοστά συμμετοχής (περιθώρια κέρδους) που να διαφέρουν σημαντικά κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, όπως μάλλον συμβαίνει στην πραγματικότητα, αν μη τι άλλο λόγω διοικητικού καθορισμού αρκετών περιθωρίων κέρδους¹.

Συνοπτικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης φαίνονται σε γενικές γραμμές να συμφωνούν με τα αναμενόμενα. Η εκτίμηση στηρίζεται αποκλειστικά σε δηροσιευμένα επίσημα στατιστικά στοιχεία, στις ΕΟΠ της ΕΣΥΕ, και δεν υιοθετείται καμιά αυθαίρετη υπόθεση ως προς το μέγεθος της παραοικονομίας. Η κριτική που γίνεται γενικά στις ΕΟΠ, και άρα και στις εδώ χρησιμοποιούμενες, είναι, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ότι πιθανόν να υποεκτιμούν το μέγεθος της κατανάλωσης των νοικοκυριών. Στο βαθμό που αυτό συμβαίνει, τα πιο πάνω αποτελέσματα πρέπει να εκληφθούν ως κατώτατα όρια της παραοικονομίας, με την έννοια που ορίζεται εδώ. Κάποια υποεκτίμηση της παραοικονομίας μπορεί επίσης να γίνεται εδώ, διότι δεν συλλαμβάνεται πιθανή παραοικονομία που λαμβάνει χώρα στα άλλα, εκτός της κατανάλωσης, κονδύλια της εθνικής δαπάνης.

Η διαπίστωση ότι το 1982 το ΑΕΠ, σε τρέχουσες τιμές, είναι υποεκτιμημένο κατά 30% περίπου (ενώ για το 1974 δεν διαπιστώθηκε υποεκτίμηση), συνεπάγεται ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σε σταθερές τιμές, την περίοδο 1974-1982, ανέρχεται σε 4% έναντι 3,3% που εμφανίζουν οι ΕΛ. Η κατά 0,7 ποσοστιαίες μονάδες υποεκτίμηση της μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, την εν λόγω περίοδο, δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως υπερβολική (βλ. συμπεράσματα).

-
1. Όπως εξηγεί ο καθηγητής Σκούντζος (1985, σελ. 57), ο υπολογισμός των δαπανών των νοικοκυριών για μεταφορές και εμπόριο γίνεται αφαιρώντας τις τεκμαρτές δαπάνες μεταφορών και των εμπορικών περιθωρίων από τις καταναλωτικές δαπάνες των νοικοκυριών (χρησιμοποιώντας τον Πίνακα Εισροών-Εκροών του 1970) και επιμερίζοντάς τις στους αντίστοιχους παραγωγικούς τομείς.

Οι εκτιμήσεις της παραοικονομίας της παρούσας εργασίας μπορούν να συγκριθούν χονδρικά με τις αντίστοιχες της μελέτης του καθηγητή Παυλόπουλου (1987, Πίνακας 14), αφού ο υιοθετούμενος ορισμός της παραοικονομίας εννοιολογικά συμπίπτει. Ο Παυλόπουλος προβαίνει ουσιαστικά σε μια πρωτογενή συστηματική επανεκτίμηση του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος για το 1984 (κεφάλαιο 5), βασιζόμενος σε ποικίλες πηγές είτε επίσημες, είτε πρόχειρες, είτε ακόμη σε κάποιες συντηρητικές υποθέσεις. Έχοντας εκτιμήσει εκ νέου το ΑΕΠ, θεωρεί τις υπερβάσεις των δικών του εκτιμήσεων έναντι αυτών της ΥΕΛ ως το μέγεθος της παραοικονομίας. Η συνολική εκτίμηση της παραοικονομίας, που κάνει, ανέρχεται στο 28,6% του ΑΕΠ και παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση κατά κλάδο παραγωγής. Βασικό χαρακτηριστικό των εκτιμήσεων του είναι ότι, στηριζόμενος, όπως αναφέρει, σε πληροφορίες αρμόδιων αστυνομικών και λοιπών οργάνων, συνυπολογίζει στην παραοικονομία το προϊόν των καθ'εαυτών παράνομων δραστηριοτήτων (ναρκωτικά, πορνεία, δωροδοκίες οργάνων της δημόσιας διοίκησης, λαθρεμπόριο κυρίως χρυσού). Εάν αφαιρεθεί το σχετικό κονδύλι, το οποίο εδώ δεν υπολογίζεται, το ποσοστό της παραοικονομίας ανέρχεται σε 25%, που συγκρίνεται με το 30,2% της παρούσας μελέτης. Εάν δε ληφθούν υπόψη τα πιο πάνω αναφερθέντα για τις αδυναμίες των χρησιμοποιούμενων στοιχείων, και αν υποθεθεί ότι δεν υπάρχει δραστική μεταβολή του μεγέθους της παραοικονομίας μεταξύ 1982 και 1984, τα δύο ποσοστά δεν φαίνονται ασυμβίβαστα μεταξύ τους.

Αν και τα εδώ αποτελέσματα συμφωνούν με τις εκτιμήσεις του Παυλόπουλου, ότι δεν εντοπίζεται παραοικονομία στη γεωργία, στα ορυχεία, στις τράπεζες και τη δημόσια διοίκηση, υφίστανται ωστόσο ουσιαστικές διαφορές σε ορισμένες επιμέρους κλαδικές εκτιμήσεις της παραοικονομίας. Ο Παυλόπουλος, λ.χ., εκτιμά την παραοικονομία στη μεταποίηση σε 15% της προστιθέμενης αξίας, ενώ εδώ προκύπτει ότι ανέρχεται σε 68%. Το ποσοστό αυτό προέρχεται από τη διαπιστωμένη υποεκτίμηση της δαπάνης, κυρίως για ένδυση-υπόδηση, αλλά και των δαπανών για έπιπλα-οικιακό εξοπλισμό, υγεία και ατομικό ευπρεπισμό. Επειδή η συζητούμενη εκτίμηση του Παυλόπουλου στηρίζεται σε κάποιες παραδοχές, τις οποίες υιοθετεί "εν συνειδήσει της αυθαιρεσίας" (σελ. 110), θεωρούμε την εδώ εκτίμηση, η ακρίβεια της οποίας επηρεάζεται αποφασιστικά από την αξιοπιστία της χρησιμοποιούμενης μήτρας μετασχηματισμού, ως πιο κοντά στην πραγματικότητα. Αντίθετα, ο Παυλόπουλος εκτιμά την παραοικονομία στις κατασκευές

σε 71,1%, έναντι μόνο 2,0% της παρούσας μελέτης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η δαπάνη για αγορά κατοικιών θεωρείται από την ΕΣΥΕ ως επένδυση και δεν καταγράφεται στις ΕΟΠ, οι οποίες περιορίζονται μόνο στη δαπάνη για επισκευή κατοικιών. Έτσι, το 2% αναφέρεται εννοιολογικά μόνο στην παραοικονομία του υποκλάδου επισκευές κατοικιών. Ούτως ή άλλως όμως, είναι αρκετά μικρή και η αντίστοιχη εκτίμηση του Παυλόπουλου, η οποία σημειωτέον διαφέρει από αυτή των ΕΛ μόνο ως προς το μέσο κόστος κατασκευών, φαίνεται πιο κοντά στην πραγματικότητα.

Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί εδώ ότι προσπάθειες που έγιναν για εντοπισμό της έκτασης της αυθαίρετης δόμησης κατοικιών, συγκρίνοντας τον αριθμό των αδειών νέων κατοικιών με τον αριθμό των νέων συνδρομητών οικιακού ρεύματος της ΔΕΗ για την τελευταία 15ετία, δεν απέδωσαν. Εάν η αυθαίρετη δόμηση κατοικιών ήταν αρκετά εκτεταμένη, όπως συχνά υποστηρίζεται, θα έπρεπε οι νέες παροχές της ΔΕΗ σε κατοικίες, για μακρά χρονικά διαστήματα, να υπερβαίνουν τον αριθμό των αδειών νέων κατοικιών, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει.

Η παρούσα εργασία εντόπισε 29,9% παραοικονομία στο εμπόριο, ποσοστό ουσιαστικά το ίδιο με αυτό του Παυλόπουλου (28,8%). Λόγω ωστόσο των αδυναμιών που αναφέρθηκαν προηγουμένως, πιστεύουμε ότι είναι υποεκτιμημένο. Ο Παυλόπουλος, όταν εκτιμά το προϊόν του εμπορίου, πολλαπλασιάζοντας τα περιθώρια κέρδους με τα αντίστοιχα κονδύλια της εθνικής δαπάνης των ΕΛ, τα οποία όπως φάνηκε είναι ουσιαστικά υποεκτιμημένα, υπολογίζει την παραοικονομία του κλάδου σε 36% (Παυλόπουλος, 1987, σελ. 118). Το ίδιο ίσως ισχύει και με την παρούσα εκτίμηση της παραοικονομίας στις μεταφορές.

Υπολογίσιμη παραοικονομία προέκυψε στον κλάδο των κατοικιών, 32,5%, πράγμα που δηλώνει ισόποση υποεκτίμηση των εισοδημάτων από καταβαλλόμενα και τεκμαρτά ενοίκια. Οι ΕΟΠ καταγράφουν τα πραγματικά και τεκμαρτά ενοίκια τόσο της κύριας, όσο και της εξοχικής κατοικίας των νοικοκυριών. Έτσι δεν φαίνεται να είναι, ουσιαστικά τουλάχιστον, υποεκτιμημένα. Χαρακτηριστικά υψηλότερο, 90,9%, εκτιμά το αντίστοιχο ποσοστό ο καθηγητής Παυλόπουλος, το οποίο όμως προκύπτει προσθέτοντας όλες τις νέες κατοικίες της περιόδου 1980-1983 στο απόθεμα κατοικούμενων κατοικιών του 1981 χωρίς να αφαιρούνται τυχόν αχρηστευθείσες-κατεδαφισθείσες κατοικίες στην εν λόγω περίοδο.

Εάν η προηγούμενη εκτίμησή μας για το μέγεθος της παραοικονομίας δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα, εγείρονται ερωτήματα για την αξιοπιστία των στατιστικών της αγοράς εργασίας και ειδικότερα κατά πόσον η ανεργία είναι υπερεκτιμημένη και η απασχόληση υποεκτιμημένη. Αναπόφευκτα, η ύπαρξη παραοικονομίας συνεπάγεται την ύπαρξη αδήλωτης απασχόλησης. Και ενώ γενικά οι Υπηρεσίες Εθνικών Λογαριασμών προσπαθούν κατά τους υπολογισμούς του ΑΕΠ να συμπεριλάβουν με έμμεσους τρόπους την αδήλωτη παραγωγή, δεν γίνεται, λόγω αδυναμίας, κάτι παρόμοιο στην αδήλωτη απασχόληση.

Η ύπαρξη αδήλωτης απασχόλησης έχει προφανώς σημασία για την άσκηση πολιτικής, τουλάχιστον στην αγορά εργασίας. Λόγω της αδήλωτης απασχόλησης, υφίσταται απώλεια φορολογικών εσόδων, πιθανή αδικαιολόγητη καταβολή επιδομάτων ανεργίας, ενώ μέτρα προστασίας, λ.χ., της απασχόλησης μπορεί να ωθούν τους εργαζομένους προς την αδήλωτη απασχόληση. Επίσης, εάν ο κόσμος πιστεύει ότι υπάρχουν αρκετά άτομα, τα οποία λαμβάνουν επιδόματα ανεργίας και ταυτόχρονα εργάζονται σε αδήλωτες εργασίες, η παροχή των επιδομάτων ανεργίας κρίνεται κοινωνικά αδικαιολόγητη και άδικη, ενώ είναι πιθανό απασχολούμενοι αποκλειστικά σε αδήλωτες εργασίες να καθίστανται θύματα εκμετάλλευσης (παράνομοι μετανάστες).

Ένας τρόπος να εκτιμηθεί η έκταση της αδήλωτης απασχόλησης είναι η αξιοποίηση της εκτίμησης της παραοικονομίας, που κάναμε για να βρούμε τον αριθμό των αδήλωτων ανθρωπων. Αυτό μπορεί να γίνει υιοθετώντας την υπόθεση, ότι η παραγωγικότητα της εργασίας (προϊόν ανά ανθρωπόωρα) είναι η ίδια τόσο στην επίσημη όσο και στην ανεπίσημη απασχόληση. Αυτή η υπόθεση είναι μάλλον αυθαίρετη, αφού ο τομέας της παραοικονομίας είναι περισσότερο έντασης εργασίας (άρα μικρότερης παραγωγικότητας) απ'ό,τι ο επίσημος τομέας. Από την άλλη όμως πλευρά, ο τομέας της παραοικονομίας πιστεύεται ότι είναι πιο ευέλικτος και πιο επικερδής λόγω φοροδιαφυγής και εισφοροδιαφυγής. Υιοθετώντας αυτή την υπόθεση, καθώς και ότι τα στοιχεία της απασχόλησης που καταγράφει η ΕΣΥΕ αναφέρονται μόνο στο καταγραφόμενο από τους ΕΛ προϊόν, προκύπτει υποεκτίμηση των ανθρωπων ισοποσοστιαία με την υποεκτίμηση του προϊόντος, όπως εμφανίζεται στον Πίνακα 4. Υπάρχει δηλαδή υποεκτίμηση των ανθρωπων της τάξης του 30% για το σύνολο της οικονομίας, αλλά διαφέρει ανά κλάδο ανάλογα με την παραγωγικότητά του. Τα ποσοστά αυτά είναι μάλλον υπερεκτιμημένα,

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εκτίμηση παραοικονομίας κατά κλάδο
οικονομικής δραστηριότητας, 1982

Κλάδος οικονομίας	(εκατ. δρχ., τρεχ. τιμές)		
	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (1)	Παραοικονομία (2)	Ποσοστό παραοικονο- μίας (3)
Γεωργία	424.415	16.537	3,9
Ορυχεία	44.841	-	-
Μεταποίηση	422.602	288.051	68,1
Κατασκευές	151.669	2.941	2,0
Υδρευση-Ηλεκτρισμός	53.625	7.408	13,9
Μεταφορές-Επικοινωνίες	188.327	57.827	30,7
Εμπόριο	295.000	88.247	29,9
Τράπεζες	55.255	2.090	3,8
Κατοικίες	136.704	44.434	32,5
Λοιπές υπηρεσίες	538.250	189.348	35,2
Σύνολο	2.310.688	696.955	30,2

Πηγή: Στήλη (2): Εθνικοί Λογαριασμοί, στήλη (3): Πίνακας 2.

επειδή οι λόγοι απόκρυψης των ωρών εργασίας δεν είναι τόσο σοβαροί, όσο οι λόγοι απόκρυψης του παραγόμενου προϊόντος. Δηλαδή είναι πολύ πιθανό αρκετοί άνθρωποι, επειδή δεν έχουν ιδιαίτερους λόγους, να δηλώνουν τον ακριβή αριθμό των ωρών εργασίας τους αλλά όχι και το πόσο παράγουν ή εισπράττουν.

Από την εκτίμηση των ωρών εργασίας είναι εξαιρετικά δύσκολο να προχωρήσει κανείς παραπέρα για να βρει τον αριθμό των απασχολούμενων στην παραοικονομία, αφού δεν γνωρίζουμε το μέσο αριθμό των αδήλων ωρών εργασίας ανά άτομο. Πάντως, υπολογίσιμη υποεκτίμηση των ωρών απασχόλησης είναι συμβιβαστή με επουσιώδη υποεκτίμηση του αριθμού των απασχολούμενων, εάν η αδήλωτη απασχόληση απαντάται, όπως πιστεύεται, κατεξοχήν ως δεύτερη απασχόληση. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι άτομα, με αδήλωτη μόνο τη δεύτερη απασχόλησή τους, δηλώνουν την κύρια εργασία τους και σωστά καταγράφονται ως απασχολούμενα. Πρόβλημα υποεκτίμησης του αριθμού των απασχολούμενων υπάρχει για εκείνους που δεν έχουν δηλωμένη κύρια εργασία. Και από αυτούς εκείνοι που μόνιμα απασχολούνται σε παραοικονομικές δραστηριότητες είναι πιθανό, όταν ερωτηθούν, να δηλώσουν ότι απασχολούνται σε κάποια παραπλήσια, κοινωνικώς αποδεκτή δραστηριότητα. Αντίθετα, οι ευκαιριακώς απασχολούμενοι σε αδήλωτη μοναδική εργασία είναι πολύ πιθανό να μην καταγράφονται ως απασχολούμενοι. Από τα πιο πάνω φαίνεται ότι η ύπαρξη παραοικονομίας και άρα αδήλωτης απασχόλησης, δεν αποτελεί σοβαρό λόγο αμφισβήτησης των στοιχείων απασχόλησης και ανεργίας.

Ένας άλλος τρόπος εκτίμησης της έκτασης της αδήλωτης απασχόλησης είναι ο έλεγχος των διαφορών των επίσημων στατιστικών της αγοράς εργασίας, από πλευράς συνέπειας. Στον Πίνακα 5 εμφανίζεται ο αριθμός των επιδοτούμενων ανέργων για την περίοδο 1981-1986, όπως δίνεται τόσο από τον ΟΑΕΔ, όσο και από τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) της ΕΣΥΕ. Βασική διαπίστωση είναι ότι οι ΕΕΔ, συστηματικά και συχνά, υποεκτιμούν σε σημαντικό βαθμό τον πραγματικό αριθμό των επιδοτούμενων ανέργων, όπως καταγράφεται απογραφικά από τον ΟΑΕΔ. Η υποεκτίμηση αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί σε τυχαία στατιστικά σφάλματα. Έτσι, την άνοιξη του 1981, ενώ ο αριθμός των επιδοτούμενων από τον ΟΑΕΔ ανέργων ανερχόταν σε 17.348 άτομα (μέσος όρος Απριλίου-Ιουνίου), η ΕΕΔ τους εκτιμούσε μόνο στα 6.400 άτομα. Την αντίστοιχη περίοδο του 1982, η απόκλιση των στοιχείων περιορίστηκε (18.400 έναντι 10.900) και το 1983 ουσιαστικά εξαφανίζεται. Έκτοτε όμως, οι αποκλίσεις διευρύνονται και πάλι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Αριθμός επιδοτούμενων ανέργων

Έτος	Επιδοτούμενοι άνεργοι ΟΑΕΔ (1)	Επιδοτούμενοι άνεργοι ΕΣΥΕ (2)	(3) = $\frac{(2)}{(1)} \times 100$
1981	17.348	6.400	36,9
1982	18.401	10.900	59,2
1983	20.434	19.400	95,0
1984	20.318	15.100	74,3
1985	30.334	12.400	40,9
1986	50.195	16.900	33,7

Πηγή: Στήλη (1), Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία ΟΑΕΔ.
Στήλη (2), Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ΕΣΥΕ.

Αυτή η συστηματική υποεκτίμηση του αριθμού των επιδοτούμενων ανέργων στις ΕΕΔ δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά ως ενσυνείδητη προσπάθεια απόκρυψης αδήλωτης απασχόλησης εκ μέρους των ερωτηθέντων. Η λογική ερμηνεία, που μπορεί να δοθεί, είναι ότι όλα τα άτομα δεν έχουν πεισθεί ότι η ΕΕΔ αποβλέπει μόνο σε στατιστικούς σκοπούς και έτσι, φοβούμενοι πιθανή αποκάλυψη της αδήλωτης απασχόλησής τους, δεν τη δηλώνουν, όπως επίσης δεν δηλώνουν ότι λαμβάνουν επίδομα ανεργίας. Εάν δεν εργάζονταν, δεν θα υπήρχε κίνητρο για να μη δηλώσουν τη νόμιμη λήψη του επιδόματος ανεργίας. Ούτε θεωρούν τον εαυτό τους "εξασφαλισμένο", δηλώνοντας την απασχόλησή τους και αποκρύβοντας την επιδότηση ανεργίας, επειδή φοβούνται ενδεχόμενο έλεγχο και διασταύρωση πληροφοριών ΕΣΥΕ και ΟΑΕΔ, αν και αυτό νομικά απαγορεύεται. Η άποψη των ασχολουμένων με τις ΕΕΔ είναι ότι η διαφορά των δύο στηλών του Πίνακα 5 αναφέρεται κυρίως σε εποχιακώς απασχολούμενους σε αδήλωτη απασχόληση, οι οποίοι εντοπίζονται σε κλάδους και επαγγέλματα που προσφέρονται για τέτοιες εργασίες.

Χαρακτηρίζοντας ολόκληρη τη διαφορά των δύο στηλών του Πίνακα 5 ως αδήλωτη απασχόληση, η έκταση της τελευταίας είναι μικρή και δεν επηρεάζει ουσιαστικά τόσο τον απόλυτο αριθμό, όσο και το ποσοστό των ανέργων που προκύπτουν από τις ΕΕΔ. Συμπερασματικά όμως, κάποια μικρή υποεκτίμηση της απασχόλησης και υπερεκτίμηση της ανεργίας φαίνεται να υπάρχει και λόγω του άγνωστου αριθμού των παράνομων μεταναστών. Πάντως, εάν η προτεινόμενη ερμηνεία των μεγάλων και συστηματικών αποκλίσεων του αριθμού των επιδοτούμενων ανέργων του Πίνακα 5 είναι σωστή, τίθεται σε αμφισβήτηση η αποτελεσματικότητα και κοινωνική δικαιολόγηση του υφιστάμενου συστήματος παροχής των επιδομάτων ανεργίας.

5. ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προηγούμενη ανάλυση δείχνει ότι η παραοικονομία στην Ελλάδα, οριζόμενη ως το μη καταγραφόμενο από τους Εθνικούς Λογαριασμούς προϊόν, είναι υψηλή και εντοπίζεται τόσο στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών, όσο και στον τομέα της μεταποίησης. Χρησιμοποιώντας επίσημα στατιστικά στοιχεία, η παραοικονομία εκτιμήθηκε για το 1982 στο 30% του ΑΕΠ. Η εκτίμηση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως το κατώτατο όριο του μεγέθους της παραοικονομίας.

Τα ποσοστά αυτά της παραοικονομίας κατατάσσουν την Ελλάδα στις χώρες με υψηλή παραοικονομία. Ωστόσο, παρόμοιας τάξεως ποσοστά παραοικονομίας έχουν εκτιμηθεί και δημοσιευθεί και για άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Στην Ιταλία, λ.χ., παρ'όλο που η Στατιστική της Υπηρεσία έκανε αναθεώρηση του ΑΕΠ για την περίοδο 1975-1977 αυξάνοντάς το κατά μέσο όρο 9-10%, η παραοικονομία εκτιμάται στο 20% για το 1976 (Blades, 1982, σελ. 34-36). Στην Πορτογαλία, μελέτη του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης εκτιμά την παραοικονομία (στην οποία περιλαμβάνει και τις παράνομες-ανήθικες δραστηριότητες με οικονομικό περιεχόμενο) σε 22% του ΑΕΠ (OECD, 1985, σελ. 69, υποσημείωση). Καθίσταται έτσι σαφές ότι το ύψος της παραοικονομίας στην Ελλάδα δεν αποτελεί κάποια ιδιαιτερότητα της ελληνικής οικονομίας, αλλά κυμαίνεται στα ίδια περίπου επίπεδα με τα αντίστοιχα των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, με τις οποίες έχει κοινά ή παραπλήσια οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ο εντοπισμός μονοψήφιου ποσοστού παραοικονομίας περιορίζεται στις αναπτυγμένες, και όχι σε όλες, τις δυτικές οικονομίες.

Η ύπαρξη εκτεταμένης παραοικονομίας εγείρει αμφιβολίες για την αξιοπιστία των εκτιμήσεων των Εθνικών Λογαριασμών. Το εθνικό προϊόν και εθνικό εισόδημα είναι συστηματικά υποεκτιμημένα. Προκύπτει ότι οι ΕΛ, αξιοποιώντας πληρέστερα και ταχύτερα όλες τις επίσημες πηγές στατιστικών στοιχείων, θα μπορούσαν να εκτιμήσουν ακριβέστερα τα μακροοικονομικά μεγέθη, οπότε και το μέγεθος της παραοικονομίας θα μειωνόταν δραστικά. Η ακριβέστερη εκτίμηση του ΑΕΠ, αλλά και των άλλων μακροοικονομικών μεγεθών, είναι κρίσιμη για τον αποτελεσματικό σχεδιασμό και τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής. Εάν, λ.χ., η παραοικονομία βρίσκεται σε έξαρση και τα επίσημα στοιχεία εμφανίζουν ύφεση, μέτρα ενίσχυσης της ζήτησης θα προξενήσουν απρόσμενο πληθωρισμό, αφού η

αργούσα παραγωγική δυναμικότητα της οικονομίας είναι μικρότερη απ'ό,τι δείχνουν τα επίσημα στοιχεία.

Βασική διαπίστωση της παρούσας ανάλυσης είναι ότι η εγχώρια κατανάλωση των νοικοκυριών των ΕΛ, το 1982, είναι υποεκτιμημένη περίπου κατά 45%, ενώ το 1974 φαίνεται ότι είχε εκτιμηθεί μάλλον επακριβώς. Η υποεκτίμηση αυτή υποδηλώνει είτε ότι, την περίοδο 1974-1982, έλαβε χώρα μια υπολογίσιμη μεγέθυνση της παραγωγής και των εισοδημάτων, την οποία δεν κατέγραψαν οι ΕΛ (παραοικονομία), είτε ότι την ίδια περίοδο επήλθε δραστική πτώση του αποταμιευμένου ποσοστού του εισοδήματος, για να χρηματοδοτήσει την αυξανόμενη κατανάλωση σε βάρος της επένδυσης. Εάν συνέβη μόνο το πρώτο, σημαίνει ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας είναι υποεκτιμημένος την εν λόγω περίοδο, κατά μέσο όρο κατά 0,7% ετησίως. Η υποεκτίμηση αυτή δεν φαίνεται αδικαιολόγητα υψηλή. Ορισμένες ενδείξεις συνηγορούν ότι πράγματι, την εν λόγω περίοδο, η μεγέθυνση της οικονομίας είναι μάλλον υποεκτιμημένη. Ο τουρισμός και γενικότερα οι υπηρεσίες ανδρώθηκαν τη 10ετία του 1970. Την περίοδο 1975-1982 υπερδιπλασιάστηκαν οι διανυκτερεύσεις αλλοδαπών τουριστών και ξεπέρασαν τα 40 εκατ., ενώ οι συνολικές έφθασαν τα 70 εκατ. Επίσης από τις Απογραφές φαίνεται ότι οι νέες κατοικίες, την περίοδο 1971-1981, είναι λίγο πάνω από το ένα εκατομμύριο, ενώ τη 10ετία του 1960 ανήλθαν στις 680 χιλ. Από την άλλη πλευρά, η παρατηρούμενη κάμψη του ρυθμού σχηματισμού καθαρού εθνικού κεφαλαίου συνηγορεί υπέρ της μείωσης των αποταμιεύσεων. Χωρίς να μπορεί η παρούσα εργασία να τεκμηριώσει αποτελεσματικά το ένα ή το άλλο ενδεχόμενο, διαφαίνεται ότι η οικονομική επίδοση την περίοδο 1974-1982 δεν ήταν τόσο μικρή, όσο δείχνουν τα στοιχεία των ΕΛ.

Το υψηλό ποσοστό παραοικονομίας, άρα και φοροδιαφυγής, θεωρείται από αρκετούς ως ο βασικός παράγων της αδυναμίας περιορισμού των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα. Το γεγονός ότι παρόμοια ποσοστά παραοικονομίας εμφανίζονται και σε χώρες παρόμοιες με την Ελλάδα συνεπάγεται ότι η προσπάθεια περιστολής της φοροδιαφυγής δεν μπορεί παρά να είναι μακροχρόνια. Ακόμη και εάν η παραοικονομία μπορούσε να περιορισθεί στα ποσοστά των αναπτυγμένων χωρών (λ.χ., στη Σουηδία εκτιμάται η παραοικονομία, για το 1978, σε 13% του ΑΕΠ, Klovland (1980)), χωρίς να μειωθεί ο όγκος της, πράγμα απίθανο, γιατί ο όγκος της παραοικονομίας επηρεάζεται αρνητικά από την καταβολή φόρων, η αύξηση των

φορολογικών εσόδων δεν θα ήταν επαρκής για να καλύψει τα εκτεταμένα ελλείμματα του δημόσιου τομέα. Το 1982 λ.χ., το έλλειμμα του δημόσιου τομέα ανερχόταν σε 15,4% του ΑΕΠ, ενώ η μέση συνολική φορολογική επιβάρυνση σε 32%. Εάν ο μισός όγκος της παραοικονομίας, που εκτιμήθηκε στο 30% του ΑΕΠ, εφορολογείτο με το μέσο φορολογικό συντελεστή, θα απέδιδε φορολογικά έσοδα ισοδύναμα με το 4,8% του ΑΕΠ, έναντι του 15,4% που ήταν τα ελλείμματα του Δημοσίου. Συνάφες με τα πιο πάνω είναι το συχνά προβαλλόμενο επιχείρημα, ότι η παραοικονομία ενισχύει τον πληθωρισμό. Αναλυτική όμως αιτιολόγηση τέτοιας σχέσης δεν προσφέρεται. Η παραγόμενη και προσφερόμενη από τον τομέα της παραοικονομίας παραγωγή είναι ίση ή μεγαλύτερη από τη ζήτηση που δημιουργεί. Επειδή τμήμα των εισοδημάτων από την παραοικονομία αποταμιεύεται, οι αποταμιεύσεις μάλλον είναι υψηλότερες απ'ό,τι εάν δεν υπήρχε η παραοικονομία.

Τα πιο πάνω δεν σημαίνουν καθόλου ότι λόγω μη φορολόγησης των εισοδημάτων που προέρχονται από τη σφαίρα της παραοικονομίας, η επίπτωση του φορολογικού βάρους δεν είναι άδικη και οι συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων άνισες. Ενδεικτικό είναι ότι σχεδόν τα τρία τέταρτα των φορολογικών εσόδων από φόρο εισοδήματος προέρχονται από μισθούς και συντάξεις, ενώ αυτά τα κονδύλια αντιπροσωπεύουν λίγο πιο πάνω από το μισό του επίσημα εκτιμώμενου εθνικού εισοδήματος. Δεν μπορεί να θεωρηθεί εξάλλου τυχαίο ότι μόνιμο και πρωταρχικό αίτημα των εκπροσώπων της επίσημης οικονομίας είναι η πάταξη της παραοικονομίας. Έτσι οι Εμπορικοί Σύλλογοι διαμαρτύρονται για τη λειτουργία του μη οργανωμένου εμπορίου, του λεγόμενου "παραεμπορίου", οι ενώσεις ξενοδόχων για τη λειτουργία αδήλωτων ενοικιαζόμενων δωματίων (παραξενοδοχία) κτλ.

Αυτό που μπορεί να υποστηριχθεί είναι ότι οποιαδήποτε πολιτική έναντι της παραοικονομίας πρέπει να αναγνωρίζει και να λαμβάνει υπόψη της τα αίτια και χαρακτηριστικά της τελευταίας. Το γεγονός, λ.χ., ότι η παραοικονομία εντοπίζεται κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών και σε μικρές οικογενειακές μονάδες, όπου οι συναλλαγές διεξάγονται κυρίως σε προσωπική βάση, καθιστά την απόκρυψη από το κράτος τέτοιων συναλλαγών αμοιβαίως επωφελή, τόσο για τον πωλητή, που αποφεύγει την καταβολή φόρων, όσο και για τον αγοραστή, που πληρώνει χαμηλότερη τιμή. Τέτοιες γενεσιουργές αιτίες έχουν καταστήσει το φαινόμενο της παραοικονομίας διεθνές, και συναντάται λίγο-πολύ σε όλων των τύπων τις οικονομίες. Προσπάθειες ελέγχου και περιορισμού της παραοικονομίας δεν

μπορεί να είναι επιτυχείς, εάν δεν αποβλέπουν στην εκλογίκευση τόσο των συναλλαγών, όσο και των μέτρων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Το γεγονός ότι η ελληνική οικονομία την τελευταία 10ετία βρίσκεται ουσιαστικά σε στασιμότητα και ότι πρόσφατα εφαρμόστηκε περιοριστική οικονομική πολιτική, υποβοηθά μάλλον παρά αποθαρρύνει την ανάπτυξη της παραοικονομίας. Εάν μη τι άλλο, αρκετοί στρέφονται προς την παραοικονομία για να αναπληρώσουν τη μείωση του εισοδήματός τους ή και να βρουν απασχόληση, την οποία αδυνατεί να τους δώσει ο επίσημος τομέας της οικονομίας. Η λογική αντίδραση ενός μακροχρόνιου άνεργου νέου είναι η καταφυγή σε αδήλωτη αυτοαπασχόληση και παραγωγή. Επιπλέον, επειδή οι μισθοί στον επίσημο τομέα της οικονομίας, ιδιαίτερα στο Δημόσιο, είναι ουσιαστικά συνάρτηση μόνο των τυπικών προσόντων και ετών προϋπηρεσίας, το χρηματικό κόστος ευκαιρίας τέτοιας στροφής φαίνεται να είναι επουσιώδες. Από την άλλη πλευρά, η ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες, που παράγονται στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας, μάλλον αυξάνει, τόσο λόγω δυσκολιών του Κράτους να καλύπτει επαρκώς και έγκαιρα τις διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες σε υπηρεσίες, όσο και επειδή ο οργανωμένος ιδιωτικός τομέας τις παράγει και τις πωλεί σε σχετικά υψηλό κόστος. Εάν οι διαπιστώσεις αυτές είναι σωστές, η πολιτική έναντι της παραοικονομίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, γιατί πιθανό να έχει ανάμικτες επιδράσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blades D. (1982), "The Hidden Economy and the National Accounts", Occasional Studies, OECD.
- Carter M. (1984), "Issues in the Hidden Economy-A Survey", Economic Record.
- Dilton A. and Morris C. (1982), "What Do We Know about the Black Economy in the U.K." στο Tanzi V. (ed.).
- Feige E. (1979), "How Big is the Irregular Economy?", Challenge, Nov.-Dec.
- Frey B.S. and Weck H. (1982), "Estimating the Shadow Economy: A Naive Approach", Oxford Economic Papers.
- Gerry Ch. (1987), "Developing Economies and the Informal Sector in Historical Perspective", The Annals, Sept.
- Gutman P. (1977), "The Subterranean Economy", Financial Analysts Journal, Nov.-Dec.
- Internal Revenue Service (1979), Estimates of Income Unreported on Individual Tax Returns, Washington, D.C. Government Printing Office.
- Klovland J.T. (1980), The Search of the Hidden Economy, Tax Evasion and the Demand for Currency in Norway and Sweden, Discussion Paper 18/80, Norwegian School of Economics and Business.
- Macafee K. (1980), "A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts", Economic Trends, Feb. CSO.
- OECD (1985), Employment Outlook.
- O'Higgins M. (1980), "Measuring the Hidden Economy, A Review of Evidence and Methodologies", The outer Circle Policy Unit, London.
- Tanzi V. (1980), "The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications", Banco Nazionale Del Lavoro.
- Tanzi V., (ed.) (1982), The Underground Economy in the U.S. and Abroad, Backwell, Oxford.
- Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος (1976), Γενική Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών, Υπουργείο Συντονισμού.
- Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών (1974), (1982), ΕΣΥΕ.

Παυλόπουλος Π. (1987), Η Παραοικονομία στην Ελλάδα, ΙΟΒΕ, Ειδικές Μελέτες (17).
Σκούντζος Θ. κ.ά. (1980), Πίνακες Κοινωνικής Λογιστικής της Ελληνικής Οικονομίας. Έτος 1975. ΚΕΠΕ, Ανάλυση Στατιστικών Στοιχείων, 3.

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ

- No 1 Γ. Αλογοσκούφη, Ανταγωνιστικότητα, προσαρμογή μισθών και μακρο-οικονομική πολιτική στην Ελλάδα. Αθήνα, 1990.
- No 2 L. Athanassiou, Adjustments to the Gini Coefficient for Measuring Economic Inequality. Athens, 1990.
- No 3 J. Dutta and H. Polemarchakis, Credit Constraints and Investment Finance: Evidence from Greece. Athens, 1990.

